

ШАЙХ УЛ-АКБАР МУХЎИДДИН ИБН АЛ- АРАБИЙ ВА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРНИНГ АСАРЛАРИДА “КОМИЛ ИНСОН” ТУШУНЧАСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Рамазанов Азиз Кучкарович

Фалсафа факультети, “Фалсафа ва маънавият асослари” кафедраси

1-курс таянч докторанти (PhD)

+998 99 877 58 34

ANNOTATSIYA

“Komil inson” g‘oyasi o‘nlab falsafiy va irfoniy nazariyalardan iborat bo‘lib, u tasavvufning diniy-falsafiy ta‘limotida ratsionallik darajasida mustaqil o‘rin egallaydi, ijtimoiy va axloqiy nazariya nuqtai nazaridan asosiy ma‘naviy yo‘llarning dirijyori hisoblanadi. Irfon falsafasiga “Komil inson” atamasini “al-Inson al-komil” shaklida kiritgan va uni islom falsafiy tafakkur tarixida alohida falsafiy islohot sifatida ishlatgan shaxs Shayx ul-akbar Muhyiddin ibn al-Arabiadir. (1165-1240). Lekin bu nazariyaning ilmiy-nazariy asoslari Shayx Aziziddin Nasafiy (1240, Nasaf - 1300, Abrkoh) asarlarida "Insani Komil" va "Zubdat ul-haqoyiq" nomi bilan yaratilgan.

Biz ushbu maqolada Sharq mutafakkirlari Mavlono Abdurahmon Jomiy (1414-1492)ning falsafiy va irfoniy, ma‘naviy, ratsionalistik qarashlari tizimidagi “Komil inson” tushunchasini qisqacha tahlil qilishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: *Insoni Komil (Komil inson), Tasavvuf, Irfon, Jomiy, Ibn al-Arabi, Aziziddin Nasafiy va Sharq mutafakkirlari, falsafiy-tasavvufiy qarashlar, ta‘limotlar, amallar.*

АННОТАЦИЯ

Идея «Совершенного человека» состоит из десятков философско-ирфанских теорий, на уровне рациональности занимает самостоятельное место в религиозно-философском учении суфизма, является проводником основных духовных путей с точки зрения социальной и моральной теории. Человеком, который ввёл термин «Совершенный человек» в Ирфанскую философию в форме «аль-Инсан аль-Камиль» и использовал его как особую философскую реформу в истории исламской философской мысли, является Шейх уль- Акбар Мухиддин ибн аль-Араби (1165-1240). Но научно-теоретические основы этой теории были созданы в трудах шейха Азизиддина Насафи (1240, Насаф - 1300, Абркох) под названием «Инсани Комиль» и «Зубдат ул-хакойик».

В данной статье мы попытались кратко проанализировать понятие «Совершенный человек» в системе философско-ирфанских, духовных, рационалистических взглядов восточных мыслителей Маулана Абдуррахмана Джамии (1414-1492).

***Ключевые слова:** Инсони Комил (Совершенный человек), суфизм, Ирфан, Джамии, Ибн аль-Араби, Азизиддин Насафи и восточные мыслители, философско-мистические воззрения, учения, практики.*

ABSTRACT

An idea of a “Perfect Man” consists of dozens of philosophical-Irfan theories, at the level of rationality it occupies an independent place in the religious and philosophical teaching of Sufism, and is a conductor of the main spiritual paths from the point of view of social and moral theory. The person who introduced the term “Perfect Man” into Irfan philosophy in the form of “al-Insan al-Kamil” and used it as a special philosophical reform in the history of Islamic philosophical thought is Sheikh ul-Akbar Muhyiddin ibn al-Arabi (1165-1240). However, the scientific and theoretical foundations of this theory were created in the works of Sheikh Aziziddin Nasafi (1240, Nasaf - 1300, Abrkoh) under the name “Insani Komil” and “Zubdat ul-haqoyiq”.

In this article, we tried to analyse briefly the concept of “Perfect Man” in the system of philosophy and Irfan, spiritual, rationalistic views of Maulana Abdurrahman Jami (1414-1492).

***Keywords:** Insani Kamil (Perfect Man), Sufism, Irfan, Jami, Ibn al-Arabi, Aziziddin Nasafi and Eastern thinkers, philosophical and mystical views, teachings, practices.*

КИРИШ

Аллоҳ инсонга пуфлаган нарса бу илоҳий нур ва ўзлигидир. Аллоҳдан келадиган барча нарса Илоҳий нурдир. Аллоҳ барча илоҳий нурларнинг Нури, манбасидир! У чексиз, чегарасиз илоҳий нур денгизидир!...

Шу сабабли инсон жисмоний тана ва руҳдан иборатдир. Аллоҳ одамдан бошқа ҳеч бир жонзотга Ўзининг Руҳидан пуфламади. Шунинг учун инсон зотида сабаб (ходисаларни тушуниб етиш) ва фикрлаш (ғоялар) мавжуд. Одам турли хил фанларни ва илоҳий билимларни ана шу сабаб ва фикрлаш орқали ўрганади. Билим ўзига хос жиҳат-сифат бўлиб, у Аллоҳга тегишлидир. Сабаб ва фикрлаш Руҳнинг ўзига хос жиҳати ёки сифатидир. Шунинг учун одам

Аллоҳгагина тегишли бўлган илоҳий билимга эришади ва Рух орқали ўзини, Яратувчисини ва бутун коинотни ўрганади.

Бутун маънавият тарихи шуни кўрсатадики, цивилизация дегани - бу рационаллик яъни инсон ўз-ўзини англаши, ўзини камол топтириш ва одоб-ахлоқ, илим маърифат оқилоналик учун олиб борган курашининг ҳосиласидир. Барча динлар, таълимотлар, тафаккур даҳолари инсон қобилияти, руҳияти ва ахлоқини ўрганиш, инсонни тарбиялаб, тўғри йўлга бошлаш, ноҳисликлар, иллатлардан халос этиш билан шуғулланиб келдилар. *Инсон нима?* Нима сабаб Парвардигор уни шунчалик буюк ақлли, қилни қирқ ёрадиган ақил заковатли, мўъжизалар яратишга муносиб қилиб танлади. Лекин инсон шу яхши иқтидор ҳолатларнинг борлигини билиб тубан ишларга қўл уради. Ҳайвоний ҳирсу нафс домига тушиб ўзини хароб этади, деган саволлар бутун Шарқ мутафаккирларининг қалбини кўпдан бери безовта қилиб келган ва келмоқда. Буюк даҳо, мутафаккирларимизнинг тинимсиз изланишлари, асосида фанда, тасаввуфда “Комил инсон”, Илим-маърифат, маънавиятда “Комил инсон”, Одоб ахлоқ, Оқилоналик тушинчаси ва назариясига асос солдилар ва бу ўрганишлар изланишлар, фанда қандай илмий таҳлилларини берди.

Ҳар қандай метод маълум назария асосида яратилади ва тадқиқотнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлади. Ҳар бир методнинг самарадорлиги унинг чуқур мазмун ва моҳиятга эгаллиги, назариянинг фундаменталлиги билан асосланади. Ўз навбатида, метод мазмуни кенгайиб боради, яъни билимнинг чуқурлашиши ва кенгайиши, тажрибага татбиқ этилиши билан методнинг кўлами ҳам ўзгаради.

Комил инсон ҳақидаги ғоялар тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этади.

Тасаввуф ҳақидаги кўпдан-кўп илмий рисоалар, шърый асарларда инсон, камолоти, ахлоқий покланиш ва маънавий юксалиш тавсиф этилади. Инсон ҳилқати таҳлил ва тадқиқ қилинади. Аждодларимиз инсонни инсоннинг ўзига тушунтириш, инсондаги илоҳийлик, эзгуликларни ривожлантириш учун курашганлар, бу борада ҳикмат бўлиб жаранглайдиган, дунё илму-фанини бойитадиган оқилона бебаҳо фикрлари билан дунёни забт этганлар. Уларнинг ўлмас асарлари бугунги кунимиз учун айниқса қимматли ва ардоқлидир. Чунки, бугун миллий маънавият пойдеворини кўяр эканмиз, улуғ боболаримизнинг оқилона сўзлари, ёлғон гапирмаслик, ваъдасини ўз вақтида бажаришга бўлган иштиёқи ва муқаддам ғояларига таянамиз. Ана шу ғоялар инсонда мужассамлигини асослашга киришган ва дунё фанларига етказишда, беминнат хизмат қилган буюк алломаларимиз бор.

Биз ҳам мутафаккирларимизни денгиздан бир томчидек айрим фикир қарашларини шарҳлаб, муносабат билдириб, ёшларга ўқувчиларга ибратли жиҳатларини кўрсата олсак, ўзимизни бахтиёр деб ҳисоблаймиз.

«Комил Инсон»! Бу тушунча ақл, илим-маърифат, одоб, ахлоқ, оқилоналик химати маънавият ва ҳ бу сўзларнинг энг баланд чўққиси “Комил инсон деб аталади! «ал-Инсон ал-Комил» тарзида ирфон фалсафасига олиб кирган ва уни Ислом фалсафий тафаккури тарихида алоҳида касб этган, фалсафий истилоҳ сифатида қўллаган киши бу Шайх ул-акбар Муҳйиддин Ибн ал-Арабийдир (1165-1240). Комил инсон назариянинг илмий-назарий асосларини, Шайх Азизиддин Насафий (1240, Насаф – 1300, Абркўҳ) нинг “Инсони Комил” ва “Зубдат ул-ҳақойиқ” номли асарларида яратилди. Ибн ал-Арабий Комил Инсонни бир неча турларга мослигини аниқлайди. [1] «ал-Инсон ал-Ҳақиқи». [2] «Ал-Инсон ал-Арфаъ» [3] «Ал-Инсон ал-Аввал» деб атайди, уни Ҳақнинг Ердаги халифаси, кўкда фаришталарнинг муаллими, энг гўзал шаклу шамойилда яратилган хилқат [4] Энг комил, мушоҳада билан фикр юритиб, Ҳаққа ибодат этгувчи ягона ва ақилли мавжудот [5] Парвардигорнинг комил тимсоли, барча илоҳий сифатларни ўзида мужассамлаштирган комил инсон, маърифат, маънавиятнинг етук соҳибидир [6] Парвардигор, мартабасини, Халқ мартабасидан юксакроқ, Ҳақ ва халқ (оламда яратилган барча мавжудотларнинг) ўртасидаги асл восита деб билади. Тарихимизни маънавият олими, ўз даврининг етук саркардаси, Амур Темур даврида ҳам комил инсон, тасаввуф таълимоти маънавият, илм-марифат кенг ривожланди. Соҳибқирон тасаввуф қоидаларидан мамлакатдаги салбий иллатларни йўқотишда, турли хил келишмовчиликларни, жанжал ва низоларни бартараф қилишда, ҳақиқат, адолат ўрнатишда, инсонпарварлик ғояларини тарқатишда одоб, ахлоқ маънавият ва комил инсоннинг рационаллик яъни инсондаги билиш ва интилиш қобилиятидан ўринли фойдаланган. Амур Темур тасаввуфдаги покланиш, тўғри ва софдил бўлиш, зино ва фаҳш ишлар билан шуғулланмаслик, ҳаром-ҳариш ишлардан қочиш, ҳалол меҳнат қилиш, бирор касбни эгаллаш, мухтожларга меҳр-шафқат кўрсатиш каби ғояларни халққа сингдириш учун кураш олиб борди. Нақшбандийлик тариқатининг йирик шайхлари бўлмиш Саййид Амир Кулол, Шайх Абу Бакр Тайободий, Мир Саййид Баракалар Темурнинг пирлари бўлиб, соҳибқирон улар билан тез-тез, комил инсон, илим маърифат юрт ривожи учун маслаҳатлашиб, яхши машваратлар ўтказиб турган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодий меросида ҳам инсонпарварлик ва комил инсон ғояси муҳим ўринни эгаллайди. Унинг ижоди фалсафий фикрларга бой

бўлиб, унда жамият, инсон муносабати, инсоннинг бахт-саодати, комил инсон, фозил жамоа, таълим-тарбия ҳақидаги фикр-ўйлари ўз ифодасини топган. Алишер Навоийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда фалсафий фикрлар мажозий тарзда, бадиий ўхшатиш, рамзий иборалар ёрдамида, зоҳирий ботиний маъноларда ҳам кенг баён қилинади.

Дин, фалсафа, адабиёт, санъат ва ҳоказо — буларнинг ҳаммаси шу муаззам дарахтининг шоҳлари, унинг илдзи эса халқнинг ижоди, дунё қараши ва фикрий кашфиётларидир [7]. Дунёвий таълим асосида ҳам, Юқоридаги фикрларимизни замирида ҳам умумилмий тадқиқот методлари туради.

Умумилмий тадқиқот методлари. Улар фалсафа билан махсус фанларнинг фундаментал назарий-методологик қоидалари ўртасида ўзига хос «оралиқ методология» бўлиб хизмат қилади. Умумилмий тушунчалар қаторига кўпинча «ахборот», «модель», «тузилма», «функция», «тизим», «элемент», «оқилоналик», «эҳтимоллик» сингари тушунчалар киритилади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, талиқли тасаввуфшунос олим, Маҳмуд Асъад Жушоннинг фикрига кўшилсак бўлади. У “Хулқлар ўзгарадими?”-деган саволга, “ўзгаради, фақат таълим-тарбия туфайли”,- деб жавоб беради. Таниқли Турк олимининг айтишича, инсондаги туғма ёки руёбга чиқмаган фазилат ҳам тарбияга мухтож. “...потенциал(имконият) сифатида инсоннинг ичида яхши хулқлар мояси бўлиши мумкин. Унинг миждида, зуваласида бордир бу “моя”, бу асос. Аммо уни ривожлантириш керак. Бу эса оқилоналик, таълим-тарбия билан бўлади” [8],-дейди тасаввуфшунос олим, Маҳмуд Асъад Жўшон ҳазратлари. Ҳудди шундай етук ва камолотга етган инсонни тарбиялаш ўз-ўзидан бўлмайди. Етук шахслартўғрисидаги яхши тасаввурлар, илм-маърифат, одоб-ахлоқ, оқилоналик маънавияти, хушёрлиги ҳар бир даврда ривожланиб амалда тадбиқ этилиб келинмоқда.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўз замонасининг нуфузли олими Абдурахмон Жомий наздида ҳам «Комил инсон» тушунчаси икки маънога эга: **Биринчиси**, яратилган мавжудотлар ичида энг мукамал мавжудот бу инсондир. **Иккинчиси**, инсоният ичида энг Комил Инсон. Инсон ҳақиқати (жавҳари, моҳияти, субстанцияси) эса Ҳақ ва халқ тажаллийгоҳидир. Абдурахмон Жомий ўзининг “*Шарҳи рубоиёт фи исботи ваҳдати вужуд*” номли асарининг «*Ҳазароти хамс*» тушунчасига берган шарҳида бешинчи ҳазратни «Комил Инсон мартабаси» деб атайди.

Мавлоно Жомий Комил Инсон сифатларини санаб ўтиш ё унинг таърифу тавсифини келтиришни лозим топмайди, балки Илоҳий борлиқнинг Комил Инсон вужудида тажаллий этишини айтиб ўтади [9].

Инсон зотининг ҳақиқати илм-маърифат китобат, шеър, маънавият илми, асл инсонийлик, оқилоналик хикмати, ҳалол, поклик каби яна бир қанча санъатлар ва қобилиятларга эга. Аммо бу санъат ва бу маҳоратлар ҳар кимга ҳар хил берилган. Абдурахмон Жомий Комил Инсон сифатларини санаб ўтиш ё унинг таърифу тавсифини келтиришни лозим топмайди, балки Илоҳий борлиқнинг Комил Инсон вужудида тажаллий этишини ўз асарларида айтиб ўтади. Чунки Комил инсон борлиги билан ҳам, қалби билан борлиқни ёритиб туради! Яна хикматли, оқилона сўзлари ҳам инсонларни ақли-у заковвати, илм-маърифати ва ундаги эзгулик амаллари яна-да, камол топишида дастурул амал бўлиб хизмат қилади. Худдики, Абул вафо ҳазратлари, Баҳрул доно ҳазратлари ва бошқа улуғ мутафаккирларимиз бунга мисол бўла олади.

Комиллик ҳақида сўз юритар эканмиз, Мавлоно Муҳаммад Жалолиддин Румийнинг ҳикматлари, маъноли фикрлари, юқоридаги фикрларимиз асосини яна-да, тўлдириб кўркамлаштиради. Ҳазрат Муҳаммад Мавлоно Жалолиддин Румий айтадилар: **“Бутун бир Қуръони каримни қўлимга олиб қараканман, Бутун бошли Қуръони каримни ҳар бир саҳифаси одоб-ахлоқдан оқилоналикдан иборат экан деб айтадилар”!** Аллоҳ иймон-эътиқоди мустаҳкам бўлган чин мўминнинг қалбидадир. Бу чин мўминлар қалбида фақат Аллоҳ бор ва улар Аллоҳнинг яқин дўстларидир. Унинг юраги катта электр чироғига ўхшайди. Уни топган инсон Аллоҳни топдим дея ҳисоблайди, чунки унинг юрагидан илоҳий нур ёруғлик таралади. Мўминлар уни кўрган пайтида унинг юзидаги илоҳий нурни кўришади ва улар бунинг таъсири одоб-ахлоқ, эзгулик йўли эканини билиб шу йўлда бардавом бўлишга аҳд қилишади. **Комил инсон У жисмонан ва руҳан сокин, хуш феъл инсондир!**

Ғазал: “Валий (Комил инсон) қалби иккала дунёда ҳам чексиз нуфузга эга”

У ўлди деб ҳеч қачон айтмангиз. Ўладиган фақат жисмоний танадир; ундаги Аллоҳнинг нури (руҳи) эса абадийдир [10]. Руҳ Аллоҳнинг қаттиқлигидир (қиличидир) ва уни тери ўраб туради. Ўз қинидан чиққан қилич эса янада кўпроқ афзаликка эга. Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Менинг дўстларим худди осмондаги юлдуз кабидирлар. Пайғамбаримизнинг бу муборак сўзлари айни ҳақиқатдир, чунки самода катта ёруғ юлдузлар ва кичик ёруғ юлдузлар бор. Кичик юлдузлар сони жуда кўп, аммо катта юлдузлар жуда ноёбдир. Бу

ёруғ ва улкан юлдузлар Валийлар – Аллоҳнинг дўстларини рамзий ифодасидир. Бу каби буюк шахсларга Ҳазрати Али (р.а.), Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) ва шу кабилар киради. Ҳақ жамоли фақатгина озода қалбда зухур этади. Қалб поклиги эса тавба билан ҳосил бўлур. Чин тавбага эришган кимса, уни такрор бузишга кўрқади. Худди “Насуҳнинг тавбаси” ҳикоятидаги Насуҳ тимсоли каби. Мавлоно Румий ҳазратларининг “Маънавий Маснавий” асарида гўзал ишқ қиссалари мавжуд. Аллоҳнинг марҳамати ила ишқ тўсатдан, кутилмаганда қалбга кириб келади. Қалбдаги ишқ, уйга келган меҳмон янглиғ барчадан азиз, мукаррам саналади. Меҳмоннинг ҳар қандай истагига шай бўлиб турганимиз каби, комил инсоннинг, асил инсоийликка бўлган талаб истаклари, ишқнинг ҳам талаб истаклари, туғёнлари қаршисида баъзан ожиз қоламиз [11].

“Маънавий маснавий” ни комил инсон эмас, балки комилликка интилган инсон ва унинг қисмати, комил ишқи тўғрисидаги энг бебаҳо асар деб айта оламиз. Бу муҳим фалсафий-Илоҳий категориялар орқали мавлоно Жалолиддин Румий ўз замонининг ва ундан кейинги даврларнинг муҳим муаммоси бўлган масалаларга мурожаат қилади: [12]

Ислом таълимотида тақдир нимани англатади.? Умуман, тақдир инсонга ҳукмронми, инсон тақдирнинг яратувчисими? Оллоҳ қудрати ва одам қисматида унинг ҳукмронлик мавқеи? Одам болалари тақдир саҳнасида ким? Қисмат нима? Худога инонмоқ нима?

Айтиш жоизки, бу муаммолар олис ўтмишдан бугунги кунга қадар турли фалсафий оқимлар, мазҳаб ва мактаблар томонидан ўрганилди ва ҳамон ўрганилмоқда. Бу ўртада ғоялар, назариялар ихтилофи хусусида истаганча мисоллар келтириш мумкин. Аммо ишмиз доирасидан чекинмаслик мақсадида биз бу мухталиф мазҳаблар хусусида баҳс юритмоқдан тийиламиз.

ХУЛОСА

1. Камолот соҳибларининг ҳаётларини, ёзганларини ўрганиб тадқиқ қилар эканмиз, комиллик аслида инсонга ҳадя қилинадиган арзон буюм эмаслигини яна бир бор англаймиз. Комиллик сирларини, унинг қоидаларини ҳар қандай инсон умрни, вақтни сарфлаб ёки энг азиз нарсасини қурбон қилиб ўрганади. Бу неъмат кишига ранжу машаққатсиз берилмаслиги, унга меҳнат, тақво, илим-маъриф, ҳикмат, оқилоналик, сабр, шукр, ибрат ва асосийси Комил инсондаги, ишқ ва ишқ эришилишини Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратлари “Маънавийи Маснавий” асарининг ҳар бир ҳикоятида исботини берганлар десак муболаға бўлмас.

2. Ҳикоятдаги кучли мантиқ, ўткир қарашлар, ғоялар айниқса Қуръон карим, оятларига таянганлиги учун ҳам, ҳадиси шарифларни эътироф этганлиги учун ҳам ўзининг бебаҳо қадрини йўқотмаган ва дунё тургунча жамият ҳамда давлатга яхшилик йўлида хизмат қилади. Инсоннинг маънавий комолот даражаларини топишига ёрдам беради.

3. Биз, Мавлоно сингари ва етук алломаларимизни ижодини ўрганар эканмиз, уларнинг барчасида бир нарсани – яъни камолга эришиш орзусини кўраемиз. Бундай орзу бугунги ҳаётимиздаги, ер юзидаги барча инсонлар қалбини тарқатмаслигини тилаймиз.

АЛЛОҲ бизларни комил инсоннинг Илоҳий чақирғини эшитадиган, унинг буюклигини ва Илоҳий илм сирларини, илм-маърифат сирларини тушуниб етадиган, яхши комил инсонларидан қилсин!

REFERENCES

1. Қаранг: Муҳйиддин ибн ал-Арабий. Футуҳот ул-Маккия. -С. 300. Биринчи снозка
2. Қаранг: Муҳйиддин ибн ал-Арабий. Иншо уд-давоир. -Лайдан. 1331. -С. 4. икинчи снозка
3. Қаранг: Муҳйиддин ибн ал-Арабий. Ақлат ал-муствафиз. -Лайдан. 1331. -С. 94. Учунчи снозка
4. Қаранг: Муҳйиддин ибн ал-Арабий. Футуҳот ул-Маккия. 1-жилд. -С. 260. тўртинчи сноза
5. Ўша манба, 2-жилд. -Б.441. бешинчи снозка
6. Қаранг: Абдурраззоқ Кошоний. Шарҳи Фусус. -С. 11. Олтинчи снозка
7. Қаранг: Нажмиддин Комилов. Тасаввуф ёки Комил Инсон ахлоқи. 1-китоб. Т.: "Ёзувчи", 1996. – 1бет.
8. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасввуф ва гўзаллик.-Т.: Адолат,2004.-134 б.
9. Қаранг: Нажмиддин Комилов. Тасаввуф ёки Комил Инсон ахлоқи. 1-китоб. –Т.: "Ёзувчи", 1996. –Б143 10) Ж.Румий.Маъанвий маснавий, А.Маҳкам тарж // I – жилд. Т.,Шарқ. 1999 й. 8-б.
10. Ж.Румий.Маъанвий маснавий, А.Маҳкам тарж // I – жилд. Т.,Шарқ. 1999 й. 60-б
11. С. Мейлиева. Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил, Ноширлик ёғдуси” нашриёти, 2011 й, 45 б.